

AZERBAIJAN'DAKİ AKAİD ÇALIŞMALARI ÜZERİNE NOTLAR

Zekiyye EBİLOVA*

Özet

Makalede VIII. yüzyıldan itibaren akaid ilminin tarihi teşekkül sürecine atıf yapılmış, bu alanda yazılmış eserler anlatılarak Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli adına bağlı El-yazmalar Enstitüsü'nde muhafaza edilen kaynaklar bahis mevzuu edilmiştir. Yazmalar Enstitüsü haznesinde akaid konusunda türkçe, arapça ve farsça pek çok yazmaların muhafaza edildiği belirtiliyor. Bunların arasında Ebu'l-Berekat en-Nesefi'nin "Akaid", Hacı Nasreddin Tusi'nin "Tecrid", İmam Azam'ın "Fıkhu'l-Ekber", İci'nin "el-Akaidul-Adudiyye", Sunusi'nin "al-Akaid", Birgavi'nin "Vasiyye", Ahund Hacı Abdülkerim Ağa Badkubi'nin "Menazilü's-Salikin" eserinin ve benzerlerinin yazma nüshaları muhafaza edilmektedir. Eski baskılı kitaplardan Cürci Zeydan'ın "Onyeddi Ramazan", Abdüsselam Ahundzade'nin "Risaletü-Zübdetil-Ahkam", Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi'nin "Keşfül-Hakaik" ve başka eserleri sayabiliriz. Azerbaycanlı yazarların akaidle ilgili eserleri anlatılırken eski baskılı kitapların haricinde bu alanda yapılmış son araştırmalardan da bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, psikoloji, inanç, AMİA, yazma

Notes on Scholastic Works in Azerbaijan

Abstract

In this article the historical periods of "agaid" (beginning from the VIII. century up to the present) are shortly commented and dealing with the literature in this field the sources kept in the Institute of Manuscripts of Azerbaijan National Academy of Sciences na-

*Dr., Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası M. Füzuli Adına El Yazmalar İnstitutu

med after Muhammed Fuzuli are specially noted. It is also stressed that a number of manuscripts dealing with agaid in turkish, arabic and persian languages are protected in the treasure of the Institute. Among them we can see Abu al-Barakat al-Nasafi's "Agaid", Nasruddin Tusi's "Tajrid", Imam Azam's "al-Figh al-Akbar", Iji's "al-Agaid al-Adudiye", Sunusi's "al-Agaid", Birgivi's "Vasiye", Akhund Haji Abdulkarim Agha Badkubi's "Menazil al-Salikin" and other manuscript copies. Besides with manuscripts, a lot of printed books are also protected and kept in the Institute. Speaking about Azerbaijani author's works about agaid I must mention not only old printed books but also the latest scientific researches in this field.

Key Words: Kalam, psychology, convictions, ANAS, manuscript

Bütün dini talimlerde itikat ve iman konuları temel bir sorun olarak dikkat merkezinde durur. Türlü inançlar ve dinler arasında ihtilaf ve farklılıkların kökü itikat meselelerine dayanır. Şunu da belirtelim ki, islam düşünce tarihi içerisinde itikat konuları farklı ilim dalları içerisinde incelenmiştir. İlk zamanlar bu ilme "fıkıh" ismini vermişler. Çünkü ilk zamanlar itikat ve amel konuları tam olarak ayrışmamış ve aynı eser içerisinde araştırılmıştır. (Çelebi 2006, 395-399). Daha sonradan ise iman esasları hakkında müstakil risaleler yazılmaya başlanmış ve fıkıhla kelim, bir birinden ayrılmıştır. İlk dönem eserler için en güzel örnek hiç kuşkusuz Ebu Hanifenin (v.150/767) "el-Fikhul-Ekber" eseridir. Bu risale fıkıh ismini taşımasına rağmen akaid esaslarından bahsediyor.

İslam akaidi islam dininin ameli değil de, teorik hükümlerini öğrenen ve bunlardan bahseden bir ilimdir (Topaloğlu 1993, 45). İslam medeniyetinin bütün alanları bu dinin yayıldığı sosyal-medeni çevredeki hakim inançla bağlantılı olarak teşekkül etmiştir. Bundan dolayı bu alanların doğru kavranması itikat meselesinin mahiyetinin sahih bir şekilde izahına bağlıdır. Her medeniyetin kendine özgü yapısı ve cüzleri vardır. İslam düşünce sistemini de 4 esas disiplin altında araştırmak mümkündür: Selefiye, kelim, tasavvuf ve felsefe. Gerçekte felsefe daha fazla gayrı-islami ilimler sırasına dahildir ve bundan dolayı dine esaslanan islam fikir cereyanının 3 yönü bulunmaktadır:

1. Nakil, nass ve rivayeti tercih eden selefiye;
2. Akıl, delil ve mühakemeye önem veren kelim;
3. Keşif ve batini ilhamı tercih eden tasavvuf (Uludağ 1991, 15).

İslam düşünce tarihinde kelimelerin okullarının oluştuğu IX-XI yüzyıllarda akait ilmi yeni bir devre giriyor. Abbasiler zamanında müslümanlar çeviriler sayesinde eski Hint, Yunan, Pehlvi ve Sıryani dillerinden çevrilmiş ilmi ve felsefi eserleri inceliyorlar. Bu faaliyet Halife Mansur zamanında tesis edilen "Darül-hikme" ile başlıyor ve Memun devrinde en yüksek zirvesine erişiyor. Diğer halkların bilimsel-felsefi fikirleri ile tanışan müslümanlar kelam ilminde yeni usulle inceleme yapıyorlardı. Bu alanda birbirine muhalif iki esas okul- Eşari ve Mutezile akımları yarandı (Çelebi 2006, 395-399).

Bunun yanı sıra, İslam hukuku alanında da değişim ve yenilikler meydana çıktı. Tedricen 4 okul yarandı. O devirde mutezili alimler akide alanında önemli eserler yazmışlardır. Örneğin Muhammed Kamil Ahmed'in *Mefhumu-edl fi tefsiril-Mutezile*, Muhammed Sabri Osman'ın *"el-Metafizika indel-Mutezile"*, Semih Duğaymen'in *"Felsefetul-kader fi fikri Mutezile"*, Muhammed Umera el-Mutezilenin *"Müşkilatül-hürriyyetil-insaniyye"*, Resul Ceferiyanın *"el-Mesarul-fikri beynel-Mutezile veş-Şia"* ve benzerlerini göstermek mümkündür (İlyas 2006, 395-399). IX yüzyılda Bağdad'ın geleneksel kelimcileri birçok eserler telif ettiler. Kısa süre sonra Eşari'nin ve Cüveyni'nin "Akaid"i yazıldı. Klasik kelam eserleri ise İbn Batte, Gazali, Şehristani, Abdülkadir el-Gilani, Necmeddin en-Nesefi gibi müellifler tarafından yazıldı. Peygamberimizin (s) ölümünden sonra ortaya çıkan akait edebiyatı İslam ilimlerinden bahseden metinler arasında önemli bir yer kapsamaktadır. İlk devirlerden itibaren *"Kitabut-tevhit"*, *"Akide"*, *"Usuliddin"*, *"Kitabus-sünne"*, *"Fıkul-ekber"*, *"Hilafet ve imamet"* ve s. isimlerle türlü akait eserleri yazılmıştır. Hatta mezhepler tarihine dair eserler de akait kitapları olarak sayılabilir.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi M.Fuzuli adına bağlı Elyazmalar Enstitüsü hazinesinde İslam akaidi hakkında Türkçe, Arapça ve Farsça yüzlerle elyazma bulunmaktadır. Bu eserlerin içerisinde çeşitli İslam mezhepleri ve tarikatların akide esaslarıyla ilgili değerli eserler vardır.

Örneğin B-2397 şifresi altında muhafaza edilen *"Burhanut-tevhit"* isimli elyazmada şunlar yazılmıştır: "İlimlerin en faziletlisi Allahu-teala'nın dinini ve şeriatını öğretenlerdir. İman ve İslam akait ilmi ile

muhafaza edilir. O, şeriat ilimlerinin esasıdır. Dini bilginin reisidir. Ebedi seadete ve şefaate onunla varılır (Burhanut-tevhit, vr.1a).

B-733 şifreli elyazma mecmuası ünlü hanefi fıkıh kelim ve tefsir alimi Necmeddin Ebu Nefs Ömer b. Ahmet b. İsmail en-Nesefi'nin "Akait" eserini de kapsıyor. Eser Allah'ın varlığı, Kur'an, peygamberden başlayarak islam akaidinin muhtasar tasvirini ihtiva ediyor. Bu küçük risale müslüman aleminde ilgi uyandırmış, esere birçok şerh ve haşiye yazılmış. Elyazmaları dünyanın birçok kütüphanesinde korunmaktadır. AMİA Elyazmaları Enstitüsü'nde eserin B-7313 şifreli daha bir yazma nüshası, ondan fazla şerhi ve bir haşiyesi vardır.

Enstitüde muhafaza edilen eserlerden biri de B-1463 şifreli yazmadır. Maliki mezhebinin Sunusi tarikatının akaidinden bahseden أمّ البراهن في العقائد السنوسية الصغرى (es-Sunusiyyes-suğra veya Ummül-burhan fil-akaid) adlı eser tevhit akidesinden bahsediyor. Eserde şunlar yazılmış: Bir şey başka bir şey vasıtasıyla meydana gelirse, sonludur. Bir şeyin vücuda gelmesi kendi zatının gereğidir ve varlığını başka bir şeyden almıyorsa, kendi zati ile vücuda gelirse, o vacib el-vücuttur. Kendisinden evvel hiç bir şey var olmamış ve o hiç bir şeyden doğmamıştır. Onun ilminden evvel ilim var olmamış, bütün alem onun ilmi ile yaranmış ve yönetiliyor (vr. 3 b). Eserin B-3786 şifreli diğer bir nüshası, hem de B-3156; B-6711, B-4392 şifreli şerhleri de Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nde saklı bulunmaktadır.

Söz konusu eserlerin dışında Enstitü'nün hazinesinde "Akaidül-hamsin" (M-64, B-643), "Şerhul-akaidil-adudiyye" (B-3156; B-601; B-3197), "Şerhul-akaidil-Celaliyye" (B-435; B-755; A-1189), "Akaidül-firkatin-naciye (B-4157), "Akaid" (B-6817), "Akaidüş-şia ve ehli-sunn vel-cemea" (B-5711), "Şerhu riseleti-isbatil-vacib" (B-5741), "Şerhu akaid" (B-4785), "İlmihal" (B-6835), "İsbatül-vacib lid-Devvani" (B-322) unvanlı arapça yazmalar da muhafaza olunuyor. Arapça yazmaların en önemlilerinden biri Nasireddin Tusi'nin "Tecrid" eseridir. Fıkıh itibarıyla Ceferi akidesi mensubu olan mütefekkir filozof, kelimci, muhakkik ve mudakkik Hoca Nasireddin Tusi'nin (1201-1274) "Tecridül-kelam" veya "Tecridül-itikat" adlı eserinin C-807 ve B-3927 nüshaları araştırmacılar için büyük önem taşıyor. Tusi eseri kaleme alması hakkında yazıyor: "Ben kelam meselelerinin tertibi hakkında soruları yanıtladım. Onu itikat incilerinin nadir mirvarileri ile benzersiz fertlerin nizamı gibi tertip ettim.

Beni yöneten ve itikadımı güçlendiren ictihad meseleleri aklıma geldi. Onu "Tecridül-akait" adlandırdım".

Eser 1) Umuru-amme 2) Cevher ve araz 3) İsbatis-sani 4) Nübüvvet 5) İmamet 6) Mead olarak 6 bölümden oluşuyor. Yazıldığı zamandan bugüne kadar okurlarına fayda sağlayan esere birçok alim tarafından şerh ve haşiye yazılmıştır.

Allame Hilli (v.724h) tarafından yazılan şerh "Keşfül-murad fi şerhi-tecridil-itikat" adlanır. Sonralar esere şerh yazmış Ali Kuşçu (1400-1474) onu Sultan Ebu Said Han'a ithaf etmiştir. Eser "Şerhüt-tecrit", "Şerhüt-tecridi-Kuşçu" veya "Şerhul-cedid" isimleriyle tanınıyor. Esere Ali bin Muhammad Curcani (v.1422), Fazıl Allame Muhakkik Celaleddin Muhammed Esad Sıddıki Celaleddin Devvani (v.1499), Mevla Muhakkik Mir Sedreddin Muhammed Şirazi (v.1523) tarafından haşiye yazılmıştır. Mevla Abdurrazzak bin Ali bin Huseyn el-Lahuci'nin (v.1641) esere yazdığı haşiyenin (Haşiyetu ala şerhit-tecrid) elyazması B-3027 (327) numarada muhafaza ediliyor. Esere yazılmış haşiye müelliflerinden biri de Mevlana Ahund Molla Ahmet Mukaddes Ardebili'dir (v.1585). "Akaidül-İslam" adıyla türkçe yayınlanan eserin pek çok baskısı yapılmıştır.

Ahund Hacı Abdulkerim Ağa Badkubi (1867-1961) de akait meselelerinin şerhine geniş yer vermiş, ayrıca "İrşadül-mütehayyirin" eserinde Hoca Nasreddin Tusi'nin "Tecrid"inden ve Ardebili'nin aynı esere yazdığı haşiyesinden iktibaslar getirmiştir.

Yukarıda ismi geçen eserlerin etkisi altında mescit ve medreselerde eğitim alan öğrenciler için ders kitapları da hazırlanıyordu. Gence gimnazyumunda akait ve türk dili öğretmeni Mirze Muhammed Ahundzade'nin 1889 ve 1908 yıllarında Tiflis'te basılmış "Umdetül-ahkam" ve 1908 yılında Gence'de yayınlanan 2 kısımdan oluşan "Akaidul-muslimin" eserleri de bu türdendir.

Azerbaycanlı müelliflerden Hasan bey Melikzade Zerdabi'nin "Toprak, su ve hava" isimli eseri kainatın yaranması ve 4 unsurun bu oluşumdaki rolünden bahsediyor.

Ahund Abdurrahim Hadizade Bakili'nin "Tarihi-mukaddas ile Tarihi-islam" eserinde Peygamberimizin (s) mucizelerinden konuşurken

Onun miracına özel dikkat çekiliyor, gökleri geçerek Hakkı-teala`ya taraf olan akılları durduran urucundan bahsediliyor.

Azerbaycanlı müelliflerin islam akaidinden bahseden eserlerinden konuşurken enstitümüzün haznesinde muhafaza olunan aynı konuda türkdilli elyazmalara temas etmemiz de gerekir:

- 1) B-37 (218) Ahmed Hulus Efendi: "Miracun-Nübüvve". Peyqamberin (s) miracından bahsediyor. Eserde Allahu Teala`nın emriyle Peyğamber`in (s) ardınca gelen Cebrail aleyhisselam şöyle tasvir ediliyor: "Kalktı da insan şeklinde birşey gördü. Hazret (s) ardınca gitti. O şahıs Sefa ile Merva arasına geldi. Ayakları yerde, kafası gökte. Kanadlarını açtı, Meğrib ile Meşrik doldu". Mirze Zertab`ın fars dilinde taşbaskısı olarak yayımlanmış minyatür miraçnamesinde de Hz. Cebrail aynı şekilde tasvir ediliyor.
- 2) B-3593 (234) şifreli elyazmada Allahu Teala`nın vahdaniyyeti, O`nun sıfatları, iman, ahiret ve ibadetler hakkında ilginç mülâhazalar vardır.
- 3) B-4343 (233). Eserde İslamın esas prensiplerinden konuşuluyor. Peyğamber`in (s) kısa biografisi verilmiştir.
- 4) A-539 (227) şifreli anonim elyazmada kaza ve kader hakkında bilgi veren müellif "Her nesne Allahu Teala`nın kaza ve kaderiyedir. O tüm olub-olacağı ezelden beri takdir etmiş ve levhi-mahfuzda yazmış" diyor.
- 5) B-6834 (228) 1834 yılında istinsah edilmiş anonim elyazma tevhidden bahsediyor. "Kelimeyi tayyibe kelimeyi-tevhiddir. Yani "Le ilahe İllallah" demektir. Fakat şecereyi-tayyibaden murad ehli-tefsire görü hurma ağacıdır. Hurma ağacı her vilayette (ilde) olmadığı gibi, kelimeyi-tayyibe de her kafirin ve münafıkın kalbinde karar bulamaz. İslam tarihi süresince özel eğitim sırasında ezberlenmesi kolay ve uzun süre unutulmayan manzum akait kitapları da yazılmıştır. Arap, fars ve türk dillerinde olan bu eserler aruz vezni (ölçüsü) ile kaleme alınmışlar. B-1719 şifreli elyazma "Nuzumul-ali" adlanır ve İshak bin Hasan Rizai At-Tokati`nindir (v.1688). "Manzumetu-akait" ismi ile meşhur eser 376 beyitten

oluşuyor. Onun B-3172 ve B-2985 nüshaları da mevcuttur. Türkdilli yazmalardan B-6501 "Akaidü-diniyye", B-6835 "İlmihal", B-5589 (Muhyidin Muhammed bin Pir Ali Birgivi'nin "el-Akait" eserine yazılmış şerhtir. şerhin müellifi şeyh Ali es-Sadr Konevi Ensari'dir) nüshalarının konusu da akaittir.

şunu da kaydedelim ki akait konusu Sovyet şarkiyatılığında da kendi yerini bulmuştur. Sovyet şarkiyatılarından O. Bolřakov'un "İstoriya xalifata", E.Belyayev'in "Arabi, İslam i Arabskiy Halifat v Ranee Srednevekove" eserlerinde, İ.Petruřevski'nin, A.Grekov'un, M.İvanov'un, Azerbaycanlı müelliflerden Z.Bünyadovun, V.Memmedalyev'in, G.Kerimov'un, A.Memmedov'un ve diğerlerinin eserlerinde akait meseleleri incelenmiştir.

Kaynakça

- Burhanut-tevhit, Anonim elyazma. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Yazmalar Enstitüsü. B-2397/4022. 53 v, 41a-44b.
- el-Gazali Ebu Hamid, Kimyayi-saadet (1986), farscadan tercüme edeni N.Göyüşov. I c. Bakı, "şerq-Gerb".
- el-Farabi Ebu Nesr et-Türki (2006), Elmlerin tesnifatı. "Adiloęlu" neşriyyatı.
- GÖLCÜK řerafeddin (2001), Süleyman Toprak. Kalam Tarih-Ekoller-Problemler. Konya-2001.
- HANEFİ İmam Azam, Fıkul-Ekber. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Yazmalar Enstitüsü. A-539.
- İLYAS Çelebi (2006), Mutezile. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. cilt 31. İstanbul, 591s.
- TOPALOğLU Bekir (1993), Kalam ilmi, giriş. İlaveli beşinci baskı. Damla Yayınevi. İstanbul 1993.
- ULUDAğ Suleyman (1991), Kalam ilmi ve islam akaidi. şerhul-akaid. Taftazani. Dergah yayınları. İstanbul.

